

SURİYE’DE ERKEN DÖNEM OSMANLI TİMAR DÜZENİ : HAMA VE HUMUS ÖRNEĞİ

*Ottoman’s Timâr System of the Early Period In Syria : Hama and
Homs Models*

Enver ÇAKAR*

ÖZET

Bu çalışmada, Hama ve Humus örneğinde, Osmanlı hakimiyetinin ilk dönemlerinde Suriye’de uygulanan timar sistemi incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Suriye bölgesinde yer alan çoğu ekilebilir toprakların mülkiyeti, İmparatorluğun Rumeli ve Anadolu bölgelerinde olduğu gibi, devlete aitti. Fakat, devlet buradaki topraklarını bizzat kendisi işletmiyor, belirli bir ücret karşılığında üzerinde oturan köylü halka kiraya veriyordu. Buradaki tarlaları ekip biçen çiftçi halk, hem toprağın kirası olarak elde ettiği ürünün belirli bir bölümünü (öşür), hem de besledikleri hayvanlar için belirli bir miktar vergiyi devlete ödemek zorunda idiler. Devlet, bu vergi gelirlerini has, zeamet ve timar adları altında gelirlerine göre gruplara ayırdıktan sonra, bunları toplama işini, onların maaşlarına karşılık olmak üzere, orada görev yapan asker ve memurlarına verirdi. Böylece, imparatorluğun çoğu bölgelerinde uygulanan bu sistem (Timar Sistemi) sayesinde, bir taraftan toprak gelirlerinin önemli bir bölümü devlet veya onun temsilcileri vasıtasıyla toplanırken, diğer taraftan da burada görev yapan asker ve memurların maaşları devlete ilave bir yük getirmeden mahallinde ödeniyordu.

Anahtar Kelimeler : Hama, Humus, Suriye, sancak, timâr

ABSTRACT

The Ottoman’s Timar System of the Early Period in Syria with Hama and Homs Models is researched in this studies.

The property right of most of the fertilizable lands of the Syrian parts of the Ottoman Empires like the other part of the Empires such as Rumeli and Anatolian regions belonged to the state. However, the state was not running these lands for herself but had them rent with some amount of money for villagers. On one side the villagers planting these lands had to give some amount of their products (named as öşür in Turkish) to the state as the rent of the lands they hired. Moreover, they had to pay some amount of money for the animals they brought up. After dividing these incomes as “has”, “zeamet” and “timâr” groups depending on their revunue, the state had civil servants and military personel, who were working and living in the same area, collect the incomes and given them as respect to their salaries.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Elazığ

2 Enver ÇAKAR, Suriye’de Erken Dönem Osmanlı Timâr Düzeni: Hama ve Humus Örneği

Finally, because of this system (the Ottoman timâr system) which was applied almost most parts of the empire, on one hand, the most important part of the incomes of the land collected by the state or her representatives, on the other hand, the salary of the officials and military personel’s were given by the local governors without any financial problems to the State.

Key Words : Hama, Homs, Syria, sanjaq, timâr

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni fethedilen yerlerin genel vaziyetini ve vergi kaynaklarını tespit etmek maksadıyla fetihten hemen sonra sayımlar yapılırdı. Önceden mevcut ya da yeni uygulanacak olan idarî teşkilat çerçevesinde belli usûl ve kurallara göre yapılan bu sayım işlerine “tahrir”, bunun neticesinde meydana getirilen defterlere de “Tahrir Defteri” denmektedir¹. Fetihden sonra yapılan ilk tahrirden sonra ihtiyaç hasıl oldukça (yeni bir padişahın tahta çıkması, vergi gelirlerinin herhangi bir sebeple artmış ya da eksilmiş gözükmesi, defter harici kalan gelirlerin deftere kaydedilmesi v.b. sebeplerle) bu sayımlar yenilenirdi.

Sayım konu olan idari birim “sancak” olup, bu birim aynı zamanda, Osmanlı timâr düzeninin de temelini teşkil ederdi. Dolayısıyla, her sayımdan sonra yapılması gereken önemli işlerden birisi de sayımı yapılan sancağın timâr mevcudunu ve dağılımını gösteren “İcmâl Defter”inin hazırlanmasıydı. Zira merkezi yönetimin sayımdan asıl beklediği ve en çok ilgilendiği hususlardan biri oluşan gelirin ne kadarının hazineye gireceği ve hükûmet eliyle sarf edileceği, diğeri ise Osmanlı askerî gücünün önemli bir bölümünü

¹ Osmanlı tahrir geleneği ve tahrir defterlerinin muhtevası hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987; Ö. Lütfi Barkan, “Tahrir defterlerinin istatistik verimleri hakkında bir araştırma”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948*, Ankara, 1952, s. 290-294; aynı yazar, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X, (1951-1953), s. 1-24; aynı yazar, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hâkana mahsus istatistik defterleri (I)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1 (1940), s. 20-59, Feridun M. Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 143-156; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s. 429-439; aynı yazar, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (derleyenler: Halil İnalçık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 16-27; Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97 (Ağustos 1995), s. 93-111; Margaret L. Venzke, “The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII (1997), s. 1-61

meydana getiren timâr erbabına bu gelirden ne kadar pay bırakılacağı ve bundan kaç kişinin yararlanacağı meselesidir².

Tahrir işlemini yürütmekle sorumlu olan memura *Emin* ya da *Muharrir* denirdi. Emin kendisine sunulan vesikaları inceleyerek her bir dirlik sahibine hak ettikleri miktarda gelir tahsis ettikten sonra, ayrı bir defterde her birinin ismi altında, sadece bu gelirin miktarıyla nerede bulunduğunu tespit eder ve genellikle başta bu timârın bir tarihçesini yaparak son hak sahibine hangi vesikaya (berât, beylerbeyi bitisi) dayanılarak verildiğini de belirtirdi. Timâr vahdetlerini (kılıç) göstermek üzere timâr sahiplerine göre tertip edilen bu defter (*Defter-i İcmâl-i Hâkânî*) ancak padişah tarafından hatt-ı hümayûn ile kabul ve tasdik olunduktan sonra yürürlüğe girer ve yeni bir tahrire kadar da timâr işlemlerinde esas tutulurdu³.

Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Hama ve Humus bölgelerinde vergi kaynaklarının tespiti maksadıyla ilk tahrir 1518 yılında meşhur tarihçi İdris-i Bitlisî'nin oğlu *Ebu'l-Fazl* tarafından yapılmıştır ki, bu tahrir neticelerinin yer aldığı defter maalesef mevcut değildir. Bahsi geçen yerlerin ikinci kez tahriri ise bundan kısa sayılabilecek bir müddet sonra hicrî 933 yılında (miladî 1526-27) yapılmıştır. Bu sayım neticelerinin yer aldığı defteri –ki buna Mufassal Tapu Tahrir Defteri denir- Başbakanlık Arşivi'nde Tapu Tahrir Defterleri Tasnifi'nde 418 numarada kayıtlıdır⁴. İncelememizin temel kaynağını teşkil eden ve Başbakanlık Arşivi'nde 137 numarada kayıtlı bulunan defter de bu tahrir neticesinde hazırlanan ve bunun sonuçlarını yansıtan yani genel olarak *dirlik* adı da verilen has, zeâmet ve timârların ne şekilde dağıtıldığını gösteren bir “Timâr-İcmâl Defteri”dir⁵. Bundan dolayı, 137 numaralı Timar-İcmâl Defteri, Hama ve Humus bölgelerinde, dolayısıyla Suriye'de, Osmanlı hakimiyetinin ilk zamanlarında uygulanan timâr düzeni konusunda bizlere bilgi aktaran en önemli kaynaklardan biridir.

Bu mülahalazalardan sonra, Hama ve Humus sancağında erken dönem Osmanlı timâr rejimi ve işleyişi ile timâr düzeni çerçevesinde şekillendirilmiş olan sancağın idarî teşkilatlanmasını inceleyebiliriz.

² Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 31

³ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Giriş, s. XX-XXI

⁴ Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, III/1 (Elazığ 2005), s. 21

⁵ Bu defterde yer alan tarih kayıtları hicrî 933-937 (miladî 1527-1530) yıllarını kapsamaktadır (bkz. *Başbakanlık Arşivi (=BA)*, *Tapu-Tahrir Defteri (=TD)*, nr. 137, s. 5, 40, 42, 56, 64)

A. Osmanlı Timâr Düzeni Temelinde Hama ve Humus Sancağının İdarî Yapılanması

16. yüzyılda Osmanlı idarî teşkilatında esas idarî üniteyi bir “bey” tarafından idare edilen “sancak” meydana getirmekteydi. Bu idarî birimin yöneticisi olan “sancakbeyi” genellikle “kul” tabir edilen sınıf mensupları arasından padişahın onayı ile tayin edilirdi. Dolayısıyla *sancakbeyi*, idaresinde bulunan sancağının en yüksek askeri-idarî otoritesi konumundaydı. Sancağın adlî ve bir kısım idarî işleri de yine merkezden tayin edilen bir *kadı* eliyle yürütülürdü. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremediği gibi, kadı da hiçbir kararını tek başına icra edemezdi. Osmanlılar taşra idaresinde uyguladıkları bu güçler ayrımını, âdil bir yönetimin temeli olarak görmüşlerdir⁶.

Osmanlı taşra idaresinde birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle daha büyük idari birim olan “eyalet” ya da “beylerbeylik” meydana getirilmiştir. Bu idari birimin yöneticisi olan “beylerbeyi” eyaleti dahilinde yer alan ve “paşa sancağı” olarak adlandırılan bir sancakta otururdu ki, burası aynı zamanda eyaletin de yönetim merkezi konumundaydı. Mesela, Şam beylerbeyliğinin merkez yani paşa sancağı eyalete adını vermiş olan Şam sancağı olup, beylerbeyi burada otururdu.

Sancakbeyinin başlıca iki asli görevi vardı. Bunlardan birincisi kapı halkı ve emrindeki timârlı sipahi askeri ile daima hazır bir asker olup, çağrıldığı anda sefere katılmaktı⁷. Seferberlik halinde sancakbeyleri, kumandan sıfatıyla, tâbileri veya memurları tarafından toplanmış olan bölüklerin başında, muayyen toplanma mahallerine giderlerdi⁸ ve kuvvetlerin kumandanı sıfatıyla kendi beylerbeyilerinin sancağı altında toplanırlardı⁹. Sancakbeyinin ikinci önemli görevi ise, sancak dahilinde asayişin sağlanması ve adaleti temin etmektir. Sancakbeyi bu hizmetleri kadı ile ortak olarak yerine getirirdi¹⁰.

Beylerbeyi, bu görevlerine ilaveten, kendi eyaletindeki bütün timâr sahiplerinin ve askerinin âmiri olması sebebiyle timâr tevcihleri ve bu

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2004, s. 108

⁷ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 666

⁸ J. Deny, “Sancak” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, X, s. 188

⁹ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı”, (Arapça’dan çev. Mustafa Öztürk), *Belleten*, LIV (1991), s. 1233

¹⁰ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, s. 666

konudaki çeşitli ihtilafların halli ile de meşgul olurdu. Beylerbeyi, *tezkiresiz* olarak isimlendirilen küçük timârları da bizzat kendisi tevcih ederdi¹¹.

Suriye'nin orta kesiminde yer alan Hama (= Hamâh) ve Humus (= Hıms veya Hums) şehirleri, 1516'da Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra müstakil sancak statüsüyle "Vilâyet-i Arab" olarak da adlandırılan Şam beylerbeyliğine dahil edilmiş¹², kısa bir müddet sonra da bu iki sancak idarî bakımdan birleştirilmiştir. Böylece Şam beylerbeyliğinin kuzeyindeki Haleb sancağı ile güneyindeki Şam sancağı arasında kalan geniş alan idarî bakımdan bir sancakbeyinin yönetimine bırakılmıştır¹³. Bundan dolayı 1522 yılında Hama ve Humus adlı sancağın aynı adları taşıyan iki kazası vardı¹⁴. 1527 yılında Hama ve Humus'u Korkmas oğlu Mehmed Bey'in idaresinde yine Şam beylerbeyliğinin bir sancağı olarak görmekteyiz. Eyaletin bu zamandaki diğer sancakları ise Adana, Haleb, Trablus, Kudüs ve Gazze, Ayntâb (Antep), Sis, Tarsus, Nablus ve Safed, Birecik, Deyr ve Rahba, Ekrâd ve 'Üzeyrili ile Salt-Aclun adlı sancaklardı¹⁵.

1545 yılına gelindiğinde bu iki kaza merkezinin yani Hama ve Humus'un birbirinden ayrılmak suretiyle her birinin yeniden müstakil sancak statüsüne kavuşturulduğu anlaşılmaktadır¹⁶.

Bir sancakta sancakbeyinden sonra timârlı sipahilerin en yetkili âmiri *alaybeyi* (*mîralay*) idi. Bunlar, sancak sipahilerinin de arzuları dikkate alınarak, beylerbeyi veya sancakbeyinin arzı ile merkezî hükûmet (Divan) tarafından tayin edilirdi. Görevlerinden azledilmeleri ise bey veya kadının arzı ile olurdu. Önemli bir vazifede yararlılık gösteren alaybeyinin maaşına zam yapılırdı¹⁷.

¹¹ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, İstanbul, 1992, s. 71

¹² Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953-54), s. 306

¹³ Bu sancak, bazı belgelerde "Hama ve Humus" adı ile verilirken, bazılarında da sadece Hama adıyla verilmektedir. Mesela, incelememize konu olan 137 numaralı defterde bu idarî bölgeden "Livâ-i Hama" yani Hama sancağı olarak bahsedilmektedir (bkz. *BA, TD, nr. 137*, s. 1).

¹⁴ Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1 (Elazığ 2002), s. 277

¹⁵ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 129; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1 (Elazığ 2003), s. 359

¹⁶ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", s. 360

¹⁷ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 78

Sancak alaybeyileri yıllık maaş olarak zeâmet tasarruf ederlerdi. Dolayısıyla 1527’de Hama sancağı alaybeyilik makamında bulunan Ali Bey de 27.700 akçe tutarındaki bir zeâmeti tasarruf ediyordu¹⁸. Büyük sancaklarda ise bunların maaşları daha fazla olurdu. Mesela, 1524 yılında Haleb alaybeyilik makamında bulunan Yusuf’un zeâmeti 59.701 akçe idi¹⁹. Buna karşın bazı küçük sancaklarda alaybeyinin timâr tasarruf ettiği de görülebilmektedir. Timâr tevcihlerinde alaybeyilerinin timâr talebinde bulunan kimselerin “sipâhi-zâde” olduklarına dair şahitlikleri dikkate alındığı gibi, alaybeyleri bunlar hakkında “kılıca yarar kimseler” olduklarına dair i’lâm (rapor) da takdim edebilirlerdi²⁰.

Öte yandan, Osmanlı taşrasında en küçük yerleşim birimleri olan köyler, *nâhiye* olarak adlandırılan daha büyük idarî ünitelere bağlı idiler. Nahiye, esasen yöre, çevre, memleket anlamında kullanılan bir kelime olup²¹, Osmanlı İmparatorluğu’nda coğrafi ve idarî mânâda küçük veya büyük bir çevreyi bildiren bir terim ve tabirdir²². Bu cümleden hareketle, Hama sancağı 1527 yılında *Hama*, *Ma’arra* (= *Ma’arratü’n-Nu’mân*), *Bârîn* ve *Humus* olmak üzere toplam 4 nahiyeye ayrılmıştı. Bu nahiyelerden her birinin de merkezi konumunda bulunan bir kasabası (nefs) vardı²³. Bu kasabalar içerisinde en büyük olanı, aynı zamanda sancak merkezi olan Hama idi²⁴. Diğer önemli kasabalar ise sırasıyla Humus²⁵, Ma’arra ve Bârîn olup, bunların hepsi de içinde yer aldıkları ve merkezi oldukları nahiyeye ismini vermişlerdir. Osmanlı Devleti’nde bir sancaktaki dirlikler yani has, zeâmet ve timârlar nahiyelere göre tespit ve tayin edildiğinden Hama sancağındaki timârlar da Timâr-İcmâl Defterine bu şekilde kaydedilmişlerdir.

Nahiyeler, esas itibariyle timâr sistemi çerçevesinde ortaya çıkan ve coğrafi bir bütünlük gösteren bölgelerdi. Sancaklara ait tahrir defterleri daha

¹⁸ BA, TD, nr. 137, s. 36

¹⁹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 79

²⁰ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 78

²¹ Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I - Anadolu’nun İdarî Taksimati*, Ankara, 1988, s. 33

²² M. Tayyib Gökbilgin, “Nahiye”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, s. 37

²³ Osmanlı devrinde kasaba, mahalleleri olan ve cuma namazı kılınabilir bir veya birden fazla mescidi bulunan iskân yeri olup, vergilendirmede köyden ayrı tutulmakta ve şehir gibi muamele görmekteydi (Tuncer Baykara, “Kasaba” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul, 2001, s. 525

²⁴ Hama şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama”, s. 19-65

²⁵ Bu zamanda, Humus şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2, Elazığ, 2003, s. 386-388

ziyade timâr sistemini ortaya koymak için hazırlandığından, bu tür defterlerde, bir kadının sorumluluğu altında bulunan “kaza” birimi değil, “nahiye” esas alınıyordu. Bu bakımdan nahiye ve kaza birimleri biri askerî, diğeri hukukî anlamda birbirini tamamlayıcı özellik gösteriyordu²⁶.

Nahiyelerde timâr tasarruf eden sipahilerin komutanına *çeribaşı* veya *serasker* denirdi. Fakat, Hama sancağının 1527 yılında 4 nahiyeden müteşekkil olmasına karşın sancakta sadece üç seraskerin (Hama, Humus ve Ma’arra nahiyeleri seraskerleri) bulunması dikkat çekmektedir. Zira, bu durumda her nahiyenin bir seraskerlik olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır ki, Haleb sancağındaki çeribaşılık yani seraskerlik taksimatı da bu kanaatimizi desteklemektedir. Nitekim, 1536’da Haleb sancağı 27 nahiyeden ibaret olmasına rağmen sancakta sadece 5 çeribaşılık bulunuyordu²⁷. Öyle ise her çeribaşılığın sorumluluk alanı birkaç nahiyeyi kapsayabilmekte ve çeribaşılık adedi de sancağın yapısına ve muhtemelen nahiyelerdeki sipahi sayısına göre değişiklik gösterebilmekteydi.

Serasker veya çeribaşı sancakta alaybeyinden sonra en yüksek rütbeli sipahi subayı idi ve serbest dirlik tasarruf ederdi²⁸. 1527’de Hama nahiyesi seraskerlik makamında bulunan Doğan Çavuş 6.100 akçe, Humus nahiyesi seraskeri Divâne Kâtib de 7.372 akçe tutarındaki birer timârı tasarruf ediyorlardı²⁹. Bunlardan Doğan’ın seraskerlik makamından önce “çavuş”, Divâne’nin de “kâtib” olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Ma’arra nahyesinde 5.752 akçe tutarında bir timâra mutasarrıf olan Bali adında bir başka serasker³⁰ daha vardı ki, icmâl defterde belirtilmemekle birlikte, bunun da Ma’arra seraskeri olması kuvvetle muhtemeldir. Çeribaşının vazifesi, memur olduğu yerlerin asayişini temin etmek, sefer sırasında ve muhafazalarda gereken askerleri çıkarmak ve savaşın sona erdiği senelerde iktiza eden muâfiyetleri tahsil eylemekti³¹.

Timarlı sipahiler ise esasen bu sistemin temel unsuru durumundaydılar ve onlar da, seferlere katılmalarının yanı sıra, buldukları köylerde kanunların kendilerine tanıdığı yetkiler çerçevesinde asayişin temini, devletçe belirlenmiş olan vergilerin reayadan toplanması gibi önemli görevleri de ifa ederlerdi.

²⁶ İlhan Şahin, “Nahiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, İstanbul, 2006, s. 307

²⁷ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 38, 80

²⁸ Abdülkadir Özcan, “Çeribaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul, 1993, s. 270

²⁹ *BA, TD, nr. 137*, s. 30, 38

³⁰ *BA, TD, nr. 137*, s. 56

³¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1983, s.

B. Hama ve Humus Sancağı Gelirleri ve Timâr Sahipleri Arasında Paylaşımı

Osmanlı Devleti, daha önceki İslam devletleri örneğine uyarak, bütün tahıl ekilen tarım topraklarının “mîrî” yani devlete ait olduğunu kabul ve ilan etmiş, yalnızca mülk ve vakıf toprakları bu kuralın dışında tutmuştur. Bu sistemde devlete ait arazileri işleyen yani ekip biçen köylüler babadan oğula geçen kiracı konumundaydılar. Köylü elindeki toprağı satamaz, hediye olarak bağışlayamaz, izinsiz olarak başkasına da devredemezdi³².

Köylerde toprak mahsullerinden ve hiçbir resmî statüsü bulunmayan şahıslardan (reâyâ) çeşitli adlar altında toplanan her türlü vergiler³³ ya “Havâss-ı Hümayun” adı altında doğrudan devlet hazinesi namına ya da devlet tarafından tayin edilen vakıf ve şahıslar namına toplanırdı. Padişah hassı, vakıf ve mülk olarak ayrılmış yerlerin gelirleri haricindeki bütün köy ve mezraaların vergi gelirleri belirli gelir grupları halinde ve “dirlik” yani yıllık maaş olarak ümera hasları, zeâmet ve timârlara tahsis edilmişti. Bu gelir gruplarından yıllık geliri 100 bin akçeden fazla olanları “ümerâ hasları” adıyla beylerbeyi veya sancakbeylerine, 20-100 bin akçe arasında olanları “zeâmet” adı altında alaybeyi, timâr defterdarı, defter kethüdası gibi orta dereceli memur ve kumandanlara, en fazla 19.999 akçe olabilenleri de “timâr” adı altında sipahilere verilmekteydi. Bütün bu dirlik çeşitleri yani has, zeâmet ve timârlar Osmanlı timâr düzeni zincirinin de halkalarını teşkil ediyorlardı.

Bir sancakbeyinin 1500’lerdeki yıllık geliri altın hesabıyla 4-12 bin arasında altın dükaya eşitti. Halbuki aynı dönemde Bursa’nın en zengin sarraf ve tüccarın serveti 4 bin dükayı nadiren geçiyordu. Dolayısıyla, beyler ve zeâmeti olanlar klasik Osmanlı toplumunun en zengin kesimini oluşturlardı³⁴.

Osmanlı timâr sistemi, para iktisadiyatının henüz yeterli derecede gelişmemiş olduğu devirlerde (meselâ 15 ve 16. yüzyıllarda) büyük bir kısmı aynen mahsûl olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin buldukları yerlerde

³² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 113

³³ Bu vergilerin ad ve mahiyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 31-66; Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda reâyâdan alınan vergi ve resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V (1947), s. 483-511

³⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 119

geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü karşısında geliştirilmiş olan bir sistemdir. Esasen bu sistem, Osmanlılar'dan önceki Türk ve İslam devletlerinde de tatbik edilmiş, fakat Osmanlılar tarafından zamanın icaplarına göre geliştirilmiş olan bir sistemdir³⁵. Dolayısıyla, bu sistem büyük bir imparatorluk ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğmuş ve imparatorluğun eyalet yönetimiyle malî, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim vermiştir. Nitekim bu politikaların hemen hemen hepsi devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmiştir³⁶.

İncelemezim temel kaynağı olan 137 numaralı Timâr-İcmâl defterinin son sayfasında Hama sancağında yer alan has, zeâmet ve timârlara tahsis edilen toplam gelir ile bunun ne şekilde paylaşıldığının bir özeti yapılmıştır. Buna göre, padişah hassı, vakıf ve mülkler haricinde, sancak gelirinden sancakbeyi hassı, zeâmet ve timârlara ayrılan yıllık gelirin toplamı 1527-30 yıllarında 1.272.151 akçe olup, bunun 222.742 akçesi (toplam gelirin % 17.51'i) sancakbeyi hassı, 27.700 akçesi (toplam gelirin % 2.18'i) zeâmet, kalan 1.021.709 akçesi de (toplam gelirin % 80.31'i) timâr olarak tevcih edilmiştir³⁷.

Hama sancağının hemen kuzeyinde yer alan ve bu sancağa göre daha geniş araziye sahip bulunan Haleb sancağında dirlik (has, zeâmet ve timâr) olarak tevcih edilen gelirin miktarı daha fazladır. Zira, Haleb'de sancakbeyi ve defterdar hasları ile zeâmet ve timârlara ayrılan gelirlerin toplam miktarı 1536'da 2.449.678 akçe olup, bunun 1.983.628 akçesi zeâmet ve timâr, 450.000 akçesi sancakbeyi hassı, 16.050 akçesi de defterdar hassı olarak verilmiştir. Buradaki defterdar hassı ona tevcih edilen hasların tamamı olmayıp sadece Haleb sancağından verilen kısımdır³⁸.

Hama ve Humus sancağında has, zeâmet ve timârlara ayrılan gelirleri, daha ziyade, şehir ve kasabalardaki güvenlik hizmetleri (niyâbet, cürm-i cinâyet, riyâset-i 'asesiye) ve genç kızların evlendirilmesi (resm-i 'arûs) karşılığında alınan bazı vergiler ile köy ve mezraalardaki tarım ürünlerinden alınan belirli orandaki vergiler (Hasıl) meydana getiriyordu. Ayrıca, Memlûkler'den intikal eden ve başlangıçta Osmanlılar tarafından da benimsenen, fakat 16. yüzyılın ortalarında "bid'at" olarak kabul edilip ortadan kaldırılan *âdet-i devre* ve *himâye* adlı vergiler ile bazı konar-göçer

³⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Timâr", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, s. 287

³⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 111

³⁷ BA, TD, nr. 137, s. 95

³⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 279

aşiretlerden alınan *âdet-i pişkeş* adlı bir vergi de has, zeâmet ve timârlara ayrılan gelir kaynakları arasında yer alıyordu. Hama ve Humus bölgelerinde, 16. yüzyılın ilk yarısında, Haleb ve Anadolu’daki sancaklarda görülen “çift-hane sistemi” bulunmadığından³⁹, buralardaki köyler halkından da, diğer yerlerden farklı olarak, “âdet-i devre” ve “himaye” adlı vergilerin alındığı anlaşılmaktadır⁴⁰. Bütün bunlardan başka, Hama ve Humus sancağında bazı ticarî faaliyetlerden alınan vergiler (bâc-ı bâzâr-ı siyâh, ihtisâb, aġnâm-ı kassâbân, kavâfil, köprü geçişlerinden alınan Bâc-ı cîsr gibi) ve vakıf sahiplerinden alınan “öşr” de yine dirlik gelirleri arasında yer almaktaydı.

Öte yandan, Suriye bölgesinde Osmanlılar’dan önce süregelen ve toprak geliri vakıf olarak tahsis edilmiş köylerde görülen “malikâne-divânî sistemi”nin Hama ve Humus sancağında da uygulandığı görülmektedir. Yine Suriye’de Haleb sancağında da yaygın olarak görülen⁴¹ bu sistemde, vakıf veya mülk olan şey, topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp, sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Bu itibarla vakıf veya mülk sahipleri mülkiyeti kendilerine ait olan bu toprakları işleyen köylüden yalnız bir toprak kirası istemek hak ve selahiyetini haiz bulunmaktaydılar. *Malikâne* hissesi tabir edilen bu toprak kirası genellikle mahsûlün beşte, yedide veya onda biri olarak kabul edilmişti⁴². Bunun haricinde, toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeye mecbur oldukları bütün diğer hak ve resimler, *divânî* adı altında doğrudan doğruya devlete, yani orada devleti temsil eden sipahi veya amile ait bulunmaktaydı. Bu durumda her köyün biri malikânesini, diğeri divânîsini tasarruf eden iki sahibi vardı ve köylü yetiştirdiği mahsulden bir veya iki onda bir malikâne hissesi olarak toprak sahibine verdiği gibi, ayrıca bir onda bir veya beşte bir de divânî hissesi diye sipahiye veriyordu⁴³. Dolayısıyla

³⁹ Margaret L. Venzke, “Syria’s Land-Taxation in the Ottoman ‘Classical Age’ Broadly Considered”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, TTKY, Ankara, 1990, s. 422. Ayrıca “çift-hane” sistemi hakkında bkz. Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 1-14; Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, III, s. 392-397

⁴⁰ Margaret L. Venzke, “Syria’s Land-Taxation in the Ottoman ‘Classical Age’ Broadly Considered”, s. 422-423

⁴¹ Haleb örneği için bkz. Margaret L. Venzke, “Aleppo’s Mâlikâne-Divânî System”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 106/3 (1986), s. 451-469; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 225-230

⁴² Ö. Lütfi Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller Malikâne-divânî Sistemi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 154

⁴³ Ö. Lütfi Barkan, “Malikâne-divânî Sistemi”, s. 154-155

devlet ikinci bir öşür almak suretiyle vakıf ve mülk olan topraklara da doğrudan müdahale hakkını elinde tutuyordu.

Netice olarak, malikâne-divânî sistemi Osmanlıların genel olarak tesis ettikleri bütün ve serbest vakıflardan tamamen ayrı bir toprak tasarrufu şeklini teşkil eder. Bu toprak nizamı daha ziyade eski İslâm-Türk devletlerinden gelen anelerin kuvvetle muhafaza edildiği ve oldukça sarsıntısız bir intikalle imparatorluğa ilhak edilmiş olduğu memleketlerde mevcut bulunmaktaydı. Bu memleketler haricinde daha büyük bir şiddet kullanarak zabt ve istila edilen ve özellikle Hristiyan devletlerinden intikal eden bölgelerde malikâne-divânî sistemi mevcut bulunmamaktadır⁴⁴.

Dirlik yani has, zeâmet ve timârlara ayrılan gelirlerin mühim bir bölümü ise kırsal kesimden alınan vergilerden meydana geliyordu. Bu bağlamda köylerdeki toprak mahsullerinden alınan belirli orandaki vergi (*hâsıl*) bunun en önemli dilimini teşkil ediyordu. Bir köyün *maktû'* (yani önceden belirlenmiş sabit bir miktar) veya *kasm* (ürünün ayrı ayrı ölçülerek vergisinin belirli bir oranda alınması) metoduyla toplanan "hasıl"ının tamamı has, zeâmet veya timâr olabileceği gibi bundan dirlik sahibine bir *hisse* ayrılması şeklinde de olabilirdi. Vergi geliri (hasıl) hisseler halinde vakıf ve dirlik sahipleri arasında paylaşıldığı (malikâne-divânî sistem) gibi, yine hisseler bölünmek suretiyle birden fazla dirlik sahibi arasında da paylaşılabilirdi. Hâsıl'ın hisseler halinde vakıf ve mülk sahipleri ile dirlik sahipleri arasında paylaşılması halinde veya hâsıl'ın tamamen vakfa ait olması durumunda dirlik sahibine toprak mahsüllerinden *el-öşr* adı altında bir hak (vakfa ayrılan gelirin genellikle 1/10'u) daha verilirdi.

Osmanlı timar rejimi çerçevesinde has, zeâmet ve timâr tasarruf eden dirlik sahipleri gelirleri oranında "cebelü" adı verilen tam teçhizatlı asker beslemek ve seferlere bunlarla birlikte katılmak zorundaydılar. Kanuni Sultan Süleyman Kanunnâmesine göre geliri 3.000-5.000 akçe olanlar 1, 5.500-8.000 akçe olanlar 2, 9.000-11.000 akçe olanlar 3, 12.000-14.000 akçe olanlar 4, 15.000-17.000 akçe olanlar 5, 18.000 ve bundan yukarı olanlar da 6 cebelüyle sefere katılmak zorundaydılar. Sancakbeyleri ise gelirlerinin her 5 bin akçesi için bir cebelü beslerlerdi⁴⁵.

Ayn-i Ali'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, timar sistemi çerçevesinde 17. yüzyılın başlarında Suriye bölgesi, Şam eyaletinden 2.600, Halep eyaletinden 2.500 ve Trablusşam eyaletinden de 1.400 olmak üzere,

⁴⁴ Barkan, "Malikâne-divânî Sistemi", s. 175-176

⁴⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IV, İstanbul, 1992, s. 370

toplam olarak 6.500 asker çıkarabiliyordu⁴⁶. Bu zamanda Hama ve Humus ayrı sancaklar halinde Trablusşam eyaletine tabi idiler⁴⁷. Suriye bölgesinden çıkan asker sayısı 17. yüzyılın ortalarından itibaren önemli oranda bir artış göstermiş ve bu zamanda toplanabilen asker sayısı (ümerâ ve cebelüleriyle birlikte), Şam ve Haleb eyaletlerinden 4’er bin, Trablusşam eyaletinden de 3 bin olmak üzere, en az 11 bine ulaşmıştır⁴⁸.

1. Sancakbeyi Hasları

Hama sancağında 1527’den önce görev yaptığı anlaşılan Sancakbeyi Ahmed Bey’in hasları toplamı Timâr İcmâl Defterinde 222.742 akçe olarak gösterilmiştir. Bu gelirin 76.190 akçesi Hama, 55.000 akçesi Bârîn, 91.652 akçesi Ma’arra ve 54.250 akçesi de Humus nahiyesinden verilmiştir⁴⁹. Fakat sancağın Hama, Bârîn, Ma’arra ve Humus nahiyelerinden sancakbeyi adına tahsis edilen gelir defterde belirtilen toplam rakamdan daha fazla (276.992 akçe) çıkmaktadır.

Sancakbeyi haslarını gelir çeşitlerine göre incelediğimizde gelirin mühim bir bölümünün kırsal kesimden elde edilen vergilerden sağlandığı görülmektedir ki, toprak mahsullerinden alınan “hasıl” ve “el-öşr” bunun en önemli dilimini teşkil etmektedir. Bunlardan başka, kırsal kesimden toplanan *bâd-i hevâ* vergisinin tamamı ile sancakta padişah hassı ve serbest timâr olan köyler haricindeki yerlerden alınan *bâd-i hevâ* türü (niyâbet, cürm-i cinâyet ve resm-i arûs gibi) vergilerin yarısı sancakbeyinin hakkı idi. Serbest timâr olmayan köylerdeki *bâd-i hevâ* vergisinin diğer yarısı ise sipahinin hakkıdır. Osmanlı timâr düzeninde padişah hassı ve padişah beratıyla verilebilen “tezkireli timâr”ların hepsi (Hama’da geliri 5.999 akçeden fazla olan timârlar) “serbest” statüde olan timârlardı ki, bu çeşit timârlar genellikle alaybeyi, serasker, subaşı ve çavuş gibi belirli bir mevkide yer alan kişilere tevcih edilen timârlardı.

Sancak merkezleri olan şehirden asayiş hizmetleri karşılığı olarak toplanan “niyâbet” ve “cürm-i cinâyet” resimleri ile evlenen kızlardan alınan “arûs resmi”nin tamamı sancakbeyinin hakkı idi. Bundan dolayı Hama şehrinin 22.000 akçe, Humus kasabasının 9.000 akçe ve Ma’arra kasabasının 3.000 akçe olan niyâbet ve sair rûsûmu ile Hama şehrinin 9.000 akçe olan “riyâset-i ‘asesiye” geliri sancakbeyine aitti. Bundan başka sancak genelinde

⁴⁶ Ayn-i Ali, *Kavânin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân*, İstanbul, 1280, s. 53-55

⁴⁷ Ayn-i Ali, s. 25

⁴⁸ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (nşr. Midhat Sertoğlu), İstanbul, 1992, s. 34-35, 40

⁴⁹ BA, TD, nr. 137, s. 1-2

padişah hassı ve serbest timâr olmayan köylerden toplanan niyâbet rûsûmunun yani bâd-i hevâ vergisinin yarısı da yine sancak beyi hassı idi ki, sancak genelinde bunun toplam miktarı 1527’de 36.000 akçe idi.

Yine sancakbeyi hasları arasında Humus nahiyesinde, 15.000 akçe olan bir köprünün (Restân adlı köyde) yıllık geliri ile Ma’arra kasabasına gelen kafilerden alınan yıllık 12.000 akçe tutarındaki bâc-ı kavâfil vergisi ve 4 bin akçe tutarındaki “ihtisab”, “bâc-ı bazar-ı siyah” ve “ağnâm-ı kassâbân” grubunun tamamı sancakbeyi hasları arasında yer almaktaydı.

Sancakbeyleri gelirlerinin her 5 bin akçesi için bir cebelü beslerlerdi. Buna göre, 1527’den önce görev yaptığı anlaşılan Hama sancakbeyi Ahmed Bey 222.742 akçe olan gelirine karşılık olarak 44 cebelü beslemek zorundaydı. 1527’de sancakbeyliği görevinde bulunan Korkmas oğlu Mehmed Bey ise 400 bin akçe⁵⁰ olan gelirine karşılık tam teçhizatlı 80 cebelüsü ile sefere katılmak zorundaydı.

2. Zeâmetler

Osmanlı timâr sistemine göre geliri 20 bin akçeden 100 bin akçeye kadar olan dirliklere *zeâmet* adı verilmekte, tasarruf edenlere de *zâim* denilmekteydi.

Zeâmet, *kılıç zeâmet* ve *hisseli zeâmet* olmak üzere iki kısımdı. Vilâyet kâtibi icmâl defterde bir kimsenin üzerine 20 bin akçe *zeâmet* kaydederse buna *icmâllu kılıç zeâmet* denirdi ve mahlûl (boş) kaldığında parçalanması caiz değildi. Bir sipahinin tasarruf ettiği 10-15 bin akçelik timâr, terakkîlerle 20 bin akçeye ulaşırsa buna da *zeâmet* denirdi, ancak “icmâllu *zeâmet*” sayılmazdı. Çünkü bu tür *zeâmet* mahlûl kaldığında terakkîler bozulup başkalarına hisseler halinde verilebilirdi. Şayet tahrir sırasında bir kimseye 40-50 bin akçelik *zeâmet* tevcih olunursa bunun da tamamına “icmâllü *zeâmet*” denirdi. Ancak bunun 20 bin akçesine *kılıç*, geri kalanına ise *hisse* denirdi. Mahlûl kaldığında 20 bin akçelik *kılıç* kısmı hisseler halinde başka bir *kılıç zeâmet*e veya timâra *terakkî* olarak verilebilirdi⁵¹.

Timâr-İcmal Defterinden anlaşıldığına göre, 1527 yılında Hama ve Humus sancağında 2 *zeâmet* yer alıyordu. Bunlardan biri sancak alaybeyisi olan Ali Bey’in tasarrufunda olup tutarı 27.700 akçe⁵² idi. Diğeri ise 21.500

⁵⁰ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s. 129

⁵¹ Sofyalı Ali Çavuş *Kanunnâmesi*, s. 80-81; Ayn-i Ali, *Kavânin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân*, s. 62

⁵² BA, TD, nr. 137, s. 36

akçe tutarındaydı ve Menlih adında birine aitti⁵³. Fakat, incelediğimiz defterin son sayfasında yer alan özet kısmında sadece bir zeâmetten bahsedilmektedir. Bu durumda, Menlih’e ait olan bu zeâmetin “icmâllu” olmadığı ve terakkilerle zeâmet seviyesine ulaştırıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, Suriye’de Haleb ve Şam gibi daha büyük sancaklardaki zeâmet sayısının Hama ve Humus’a nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim, Haleb’de 1524-1530 yıllarını kapsayan dönemde 14 zeâmet⁵⁴, Şam’da ise 1529’da 5, 1548’de de 16 zeâmet yer alıyordu⁵⁵. Dolayısıyla, Haleb ve Şam sancakları gelirlerinden zeâmetlere ayrılan pay da Hama ve Humus’a nispetle daha fazlaydı⁵⁶.

3. Timârlar

Timâr, Osmanlı devletinde geçimlerine ve hizmetlerine âit masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen hizmetleri mukabilinde ve muayyen bölgelerden tahsis edilmiş olan askerî dirliklere verilen isimdir⁵⁷. Senelik geliri 20 bin akçeye kadar olan timârın, gelir miktarı ve tasarruf sahibinin icra ettiği hizmetin cinsine göre çeşitli şekilleri vardı.

Gelir miktarlarına göre timârlar *tezkireli* ve *tezkiresiz* olmak üzere iki grupta mütalaa edilir. Tezkireli, *mahlûl* olduğu yani sahihsiz kaldığı zaman yeniden tevcihi ancak padişah berâtıyla mümkün olan, yani beylerbeyilerinin vermeye muktedir olmadıkları timârlardı. Tezkiresiz ise, mahlûl olduğu zaman beylerbeyi berâtıyla tevcih edilebilen timârlardı ve bu tür timârlara beylerbeyleri kendi tuğralarıyla müstakil berât verirdi⁵⁸.

Her beylerbeylikteki tezkireli ve tezkiresiz timârlar birbirine eşit değildi. Haleb ve Şam vilâyetlerinde tezkireli timâr 6 bin akçe olup, bundan bir eksik olsa tezkiresiz olurdu⁵⁹. Yani geliri 5.999 akçeye kadar olan timârlar

⁵³ BA, TD, nr. 137, s. 20

⁵⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 287

⁵⁵ Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982, s. 99

⁵⁶ Şam’da 1548’de 442.039 akçe (Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, s. 99), Haleb’de ise 1524-30 yıllarında 475.492 akçe (Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 287) idi.

⁵⁷ Ö. Lütü Barkan, “Timâr”, s. 286

⁵⁸ İlhan Şahin, “Timâr Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 932; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 86-87

⁵⁹ Ayn-i Ali, s. 64; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 87-88

beylerbeyinin berâtıyla, 6 bin akçeden 19.999 akçeye kadar olan timârlar da padişahın berâtıyla tevcih edilmekteydi. Dolayısıyla Şam beylerbeyliği sınırları içerisinde yer alan Hama ve Humus sancağında da durum bundan farklı değildi. 1527-30 tarihleri arasında sancak dahilindeki 215 timârdan 30'u tezkireli, 185'i ise tezkiresiz idi⁶⁰.

Eyalet merkezi olan Şam sancağındaki timârların sayısı Hama ve Humus'tan fazlaydı. Nitekim, burada 1529'da, 9'u tezkireli ve 442'si tezkiresiz olmak üzere, toplam 451 timâr, 1548'de ise, 78'i tezkireli ve 319'u tezkiresiz olmak üzere, toplam 397 timâr yer alıyordu⁶¹. Yine önemli sancaklardan biri olan ve 16. yüzyılın ortalarında bir eyalet merkezi haline getirilen Haleb'de de 1524-30 yıllarında, 34'ü tezkireli ve 304'ü tezkiresiz olmak üzere, toplam 338 timâr bulunuyordu⁶².

Timârın başlangıç (ibtida) kısmını teşkil eden en az kısmına *kılıç* denirdi. Kılıç sipahilik hizmetine giren herkes için bir başlangıç kadro maaşı idi. Bu kısım sipahinin zamanla göstereceği yararlıklara göre, yapılacak terakkî zamlarıyla büyümüş olabilirdi. Fakat bu ilaveler sipahinin ölümü halinde evlatlarına aynen ve tamamen intikal etmezdi. Böylece timâr arazisinin zamanla muhtelif fırsatlardan yararlanmak suretiyle büyütülmüş olan şekilleriyle bir aile mülkü halinde nesiller boyunca aynı soydan gelen kimseler elinde kalması ve büyümesi önlenmiştir⁶³.

Timarların kılıç miktarı eyâletlere göre değişiyordu. Haleb ve Şam eyâletlerinde tezkiresiz timârların kılıç miktarı 2 bin, tezkireli timârların ise 6 bin akçe idi⁶⁴. Yani Hama ve Humus sancağında geliri 5.999 akçeye kadar olan timârların "kılıç" miktarı 2 bin akçe olup, mahlûl kaldığında ziyâdesi ifrâz olunurdu. Tezkiresiz timârların 2 bin akçelik kısmı "tezkiresiz ibtida kılıç" olmakla beraber, bu miktardan az olan bir timâr dahi ibtida kılıç kabul edilirdi. 6 bin akçelik bir timâr ise "tezkireli ibtida kılıç" olur ve mahlûl kaldığında 19.999 akçeye varıncaya kadar ziyâdesi ifrâz edilerek başkalarına verilirdi. İbtida kılıçtan maksat, timâr erbabı öldüğü zaman oğullarına babaları timârından verilecek olan kısımdır. Bu kısım parçalanamaz ve

⁶⁰ BA, TD, nr. 137, s. 95

⁶¹ Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, s. 99

⁶² Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 295

⁶³ Ö. Lütfi Barkan, "Timâr", s. 295

⁶⁴ İlhan Şahin, "Risâle", s. 933-935

birden fazla kişiye de verilemezdi⁶⁵. *Defter-i İcmâl-i Hakanî*’de kaç tane timâr kaydı varsa, o sancakta o kadar da kılıç var demektir⁶⁶.

Timârlar idarî ve malî bakımdan da *serbest timârlar* ve *serbest olmayan timârlar* olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Padişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarından başka, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdâr, divân kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar ve dizdârlar gibi yüksek rütbeli idare âmirleri ile diğer memur ve askerin has, zeâmet ve timârları idarî ve malî bakımlardan “serbest timârlar” sayılmışlardır. Âdi timârlar kategorisine giren sipahi timârları ise serbest olmayan timârlardan addedilmiştir⁶⁷.

Timar sahipleri kendi bölgelerinde cereyan eden ve kanunlarla suç kabul edilen eylemleri yapan şahıslardan ve yine kanunlarla belirlenmiş olan miktarlarda *cerime* adı verilen para cezaları alırlardı. Bu cerimelerden başka, timâr sahipleri, kendi gelir kalemlerini oluşturan köylerde evlenen kızlar için de “arûs resmi” adı altında muayyen bir ücret alırlardı ki, bu gelir kalemleri timâr sahipleri açısından oldukça önemli idi. Serbest timârlarda, genellikle *rûsûm-ı serbestiye* denilen ve bazı kısımları da *niyâbet* ve *bâd-i hevâ* isimleri altında kaydedilmiş olan bu çeşit vergiler, tam ve müstakil olarak dirlik sahibine âit bulunuyordu. Serbest olmayan timârlarda ise dirlik sahipleri bu resimleri, tâbi buldukları serbest timâr sahipleri ile yarı yarıya paylaşmak zorundaydılar⁶⁸.

Hama ve Humus sancağında görülen bir başka timâr şekli de *münavebe* veya *be-nevbet* timârdır. Bu kabil timârlar, *Defter-i İcmâl-i Hakanî*’de kaç kişi üzerine kaydedilmiş ise bunlar “ber vech-i iştirak” tarikiyle, yani müşterek olarak bu timârı tasarruf ederler ve sefer zamanlarında cebelü göndermeyerek nöbetle bizzat kendileri savaşa giderlerdi. Elleri diğer timâr sahipleri gibi berâtları vardı⁶⁹. Meselâ, Selman adlı bir sipahinin oğulları olan İsmail ve Habîb adlı kardeşler 3.560 akçe tutarındaki bir timârı birlikte tasarruf ediyorlardı⁷⁰. Yine Halil, Yusuf ve Gadrâ? adlı sipahiler de 4.140 akçe tutarındaki bir timârı müşterek olarak tasarruf ediyorlardı⁷¹. Müşterek timâr, genellikle ölen bir sipahinin timârı erkek çocuklarına veya

⁶⁵ İlhan Şahin, “Risale”, s. 933; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 89-90

⁶⁶ İlhan Şahin, “Risale”, s. 931; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 92

⁶⁷ Ö. Lütfi Barkan, “Timâr”, s. 310

⁶⁸ Barkan, “Timâr”, göst. yer.

⁶⁹ İlhan Şahin, “Risale”, s. 924.

⁷⁰ *BA, TD, nr. 137*, s. 52

⁷¹ *BA, TD, nr. 137*, s. 75

herhangi bir şekilde birbirine yakın kimselere timârı parçalamak imkânı olmadığından toptan verilmek suretiyle ortaya çıkmıştır⁷².

Hama ve Humus sancağında “seyyid” olanlara timâr verildiği de görülmektedir. Mesela, Necmüddin, Ahmed, diğer Ahmed, Ebubekir, Abdurrahman ve Ali adlı 6 seyyide hisselerine ayrılmaksızın 5.520 akçe tutarındaki bir timâr müşterek olarak tevcih edilmiştir⁷³.

Raiyyet (çiftçi) sınıfına mensup olanların sipahiler arasına karışması imkân dahilinde olduğu gibi, sipahilikten raiyyetliğe düşmek de mümkündür. Yedi sene timâr talebinde bulunmayan ve sefere gitmeyen sipahi-zâdeler ve sipahilikten azledilmiş olanlar deftere raiyyet olarak yazılırlardı⁷⁴.

Osmanlı timâr rejiminde, *sahib-i arz* ismiyle de anılan timâr sahibi, timârı dahilindeki toprakların mülkiyetine sahip olmadığı gibi, bu toprakları işleyen köylüden toprak sahibine veya devlete vermekle mükellef bulunduğu vergilerin mülkiyeti üzerinde de bir hak iddia edemezdi. Ancak muayyen hizmetleri yaptığı müddetçe devlete ait çeşitli vergileri kendi adına toplamak hakkından istifade edebilirdi ki, bu onun maaşı idi. Timâr sahibinin mülkiyetine giren ve bu sıfatla satılması, vakfedilmesi veya miras olarak intikali mümkün olan bir mülk gelir mahiyetini arz etmezdi. Gerçi timâr sahibinin ölümü halinde devlet, sipahinin hizmete yarar erkek evlatlarından birine veya birkaçına timâr vermeyi prensip olarak kabul etmiş bulunuyordu. Fakat bu şekilde verilen timâr, ölen babanın timârının zaruri olarak kendisi olmadığı gibi, kıymet itibarıyla da aynı değildi⁷⁵.

Bazen bir köyün, bazen de bir gelir grubunu oluşturan birden fazla köy veya mezraanın vergi geliri toplamı (*yekûn*) hisselerine ayrılmak suretiyle, iki veya üç sipahiye timâr olarak verilir. Bu hisseler genellikle eşit miktarlarda olmayıp, sahiplerinin kıdem ve istihkakına göre değişirdi⁷⁶.

Beylerbeyilerin tevcih edemedikleri 6 bin ve bundan daha fazla miktarda bir timârı tasarruf edip ma‘zul olan bir kimseye, kendisinin talep etmesi durumunda, tezkiresiz yani geliri en fazla 5.999 akçe olan mahlûl

⁷² Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987, s. xxiv

⁷³ BA, TD, nr. 137, s. 37

⁷⁴ Ö. Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfının hukukî statükosu”, *Ülkü Mecmuası*, X (1937), s. 295, 414, 420

⁷⁵ Barkan, “Timâr”, s. 295

⁷⁶ BA, TD, nr. 137, s. 6; “Yekûn 13.211, Hisse-i Emirşah Çavuş : 7.300, Hisse-i Hüseyin Çavuş : 5.911”.

(boş) bir timârı beylerbeyi “ber vech-i iltizâm” tarikiyle tevcih edebilirdi⁷⁷. Mesela, Hama ve Humus sancağında “ber vech-i iltizâm” tarikiyle 3 sipahi ve bir yeniçerinin timâr aldıkları görülmektedir. Bunlardan, daha önce Menteşe sancağında 9 bin akçelik bir timârdan ma’zûl olan Süleyman adında bir sipahiye tezkiresiz olan 5.999 akçelik mahlûl bir timâr, yapılan bir ilhakla birlikte, 6.599 akçeye tamamlanarak beylerbeyi beratıyla tevcih edilirken⁷⁸, Mahmud adında bir başka sipahiye de daha önce ma’zûl olduğu Hama sancağındaki 6.625 akçelik timârına karşılık olarak 5.201 akçelik bir timâr yine “ber vech-i iltizâm” tarikiyle beylerbeyi tarafından tevcih edilmiştir⁷⁹. Yusuf adında bir sipahiye de daha önce mutasarrıf olduğu 4.398 akçelik timârı yerine, “elinden gidene bedel” olmak üzere ve “ber vech-i iltizâm” tarikiyle, 10 Ağustos 1530 tarihinde 3.894 akçe tutarındaki mahlûl bir timâr tevcih edilmiştir⁸⁰. Bunlardan başka, Timur adında bir yeniçeri de 1530 yılında 7.266 akçelik bir timârı yine “ber vech-i iltizâm” tarikiyle kabul etmiştir⁸¹. Zira kanun gereği bir yeniçeriye en az 9 bin akçe tutarında bir timâr veriliyordu⁸². Nitekim Hama sancağında timâr tasarruf eden diğer yeniçerilerin timârları da en az 9 bin akçe tutarındaydı⁸³.

Ma’zûl bir sipahi yeni bir timâra atanmak üzere beklerken şayet elinden gidenin karşılığında bir timâr mevcut değilse ve önceki timârına göre geliri düşük olan mevcut timârı da “iltizâm” ile kabul etmeyip olduğu gibi “noksanı tamamlanmak üzere” isterse, beylerbeyi bunu kabul etmeyerek, o kimseye elinden gidene eşit bir tane düşünceye yani aynı “hâsıl”ı tutan bir timâr mahlûl oluncaya kadar tasarruf etmek üzere boş bulunan bir timârı tevcih ederek tezkiresini verebilirdi. Şayet bilahare elinden giden derecesinde ve değerinde diğer bir timâr meydana çıkarsa bu defa onu tevcih eder ve eksik yazısı olan evvelki timârı da başka bir münasibine mevzuat dahilinde verirdi⁸⁴.

⁷⁷ M. Tayyib Gökbilgin, “Kanûnî Sultan Süleyman’ın Timâr ve Zeamet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, *Tarih Dergisi*, XVII/22, (İstanbul, 1968), s. 41

⁷⁸ “Mezkûr mukaddemâ Menteşe sancağında 9.000 akçelik timârdan ma’zûl olmağın ber vech-i iltizâm virildi. Fi 18 Saferü’l-muzaffer sene 937”, *BA, TD, nr. 137*, s. 17

⁷⁹ “Mezkûr mukaddemâ Hama sancağında 6.625 akçelik timârdan ma’zûl olmağın ber vech-i iltizâm virildi. Fi 7 Zi’l-hicce sene 936”, *BA, TD, nr. 137*, s. 17

⁸⁰ *BA, TD, nr. 137*, s. 51

⁸¹ “Mezkûra ber müceb-i hükm-i şerîf tevcih olundu. Fi 6 Zi’l-ka’de sene 936”, *BA, TD, nr. 137*, s. 45

⁸² M. Tayyib Gökbilgin, “Kanûnî Sultan Süleyman’ın Timâr ve Zeamet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, s. 47

⁸³ *BA, TD, nr. 137*, s. 9, 44

⁸⁴ M. Tayyib Gökbilgin, “Kanûnî Sultan Süleyman’ın Timâr ve Zeamet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, s. 41

Yine ma'zûl bir sipahiye daha önce elinden giden timâr tutarında bir timâr mevcut değilse daha sonra eksigi tamamlanmak yani “kusuru tekmîl olmak üzere” mahlûl timârlardan biri tevcih olunurdu. Meselâ, Hama ve Humus sancağında daha önce 5.200 akçelik timârdan ma'zul olan Yusuf b. Ca'fer adında bir sipahiye “kusuru tekmîl olmak üzere” 12 Nisan 1529 tarihinde 4.010 akçelik bir timâr⁸⁵, daha önce 5.999 akçelik bir timâra mutasarrıf olan ve ma'zûl durumda bulunan Hüsrev'e de yine “kusuru tekmîl olmak üzere” 24 Ekim 1528 tarihinde 4.820 akçe tutarındaki bir timâr⁸⁶ Şam beylerbeyi tarafından tevcih edilmiştir.

Bir sipahi ihtiyarlayıp artık hizmete muktedir olmasa ve yetiştirmiş yarar yiğit bir oğlu bulunursa, kendisi bundan sonra başka bir timâr talep etmemek şartıyla, timârını oğluna devredebilirdi. Şayet böyle bir sipahinin yetişkin iki oğlu varsa timârı iki oğluna müştereken verilir⁸⁷. Mesela, Hama'da 2.486 akçelik timâra mutasarrıf olan Seydî Ali adında bir sipahi başka bir timâr talep etmemek üzere timârını oğlu Emirza'ya bırakmak istemiş ve bu talebi beylerbeyi tarafından münasip görülerek 4 Mayıs 1529 tarihinde Seydî Ali'nin oğluna berat verilmiştir⁸⁸. Yine Hama sancağının Bârîn nahiyesinde 2.544 akçelik bir timâra mutasarrıf olan İzzüddin adında bir sipahi de yine kendi isteğiyle timârını oğlu Abdülkadir'e bırakmıştır⁸⁹.

Ölen bir sipahinin timârı ise yine yetişkin oğlu varsa ona, şayet iki oğlu varsa müşterek olarak ikisine bırakılırdı. Nitekim, Selman adlı bir sipahinin oğulları olan İsmail ve Habîb adlarındaki iki kardeşe 3.560 akçe tutarındaki bir timâr 10 Mart 1530 tarihinde müştereken tasarruf etmeleri şartıyla tevcih edilmiştir⁹⁰. Bazen de ölen sipahinin timârı oğulları arasında eşit hisseler halinde paylaşılırdı. Mesela, Hama sancağının Bârîn nahiyesinde Dindar Mehmed adlı bir sipahinin ölümü vuku bulduğundan 4.800 akçe tutarındaki timârı Sübhanvirdi ve Mehmed adındaki oğullarına her biri 2.400 akçe olan iki eşit hisse halinde (ber vech-i iştirâk 'ale's-seviye) 24 Mart 1529'da tevcih edilmiştir⁹¹.

⁸⁵ “Mezkûr mukaddemâ 5.200 akçelik timârdan ma'zûl olmağın kusuru tekmîl olunmak üzere virildi. Fî 3 Şa'bânü'l-mu'azzam sene 935”, *BA, TD, nr. 137*, s. 26

⁸⁶ *BA, TD, nr. 137*, s. 31

⁸⁷ M. Tayyib Gökbilgin, “Kanûnî Sultan Süleyman'ın Timâr ve Zeamet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, s. 44

⁸⁸ “Mezkûr Emirza'nın babası Seydî Ali min-ba'd timâr olmaya oğluma olsun dimeğın virildi. Fî 25 Şa'bân sene 935”, *BA, TD, nr. 137*, s. 34

⁸⁹ *BA, TD, nr. 137*, s. 71

⁹⁰ “Mezkûrân sipâhi-zâde olmağın virildi. Fî 13 Receb sene 936”, *BA, TD, nr. 137*, s. 52

⁹¹ *BA, TD, nr. 137*, s. 76

Haklı bir nedenle dirliğinden memnun olmayan veya bir yolunu bularak daha fazla geliri olan bir timâra sahip olma düşüncesinde olan bir sipahi, tasarrufunda bulunan timârından feragat edebilirdi. Bu durumda, daha sonra talep etmesi halinde kendisine feragat ettiği timâr miktarınca yeni bir timâr tevcih edilirdi⁹². Mesela, bundan önce Şam sancağında tasarruf ettiği 5.999 akçelik timârından feragat eden Hüseyin’e 17 Temmuz 1529’da bu defa Hama ve Humus sancağının Ma’arra nahiyesinde yine aynı miktardaki başka bir timâr “elinden gidene bedel” olmak üzere tevcih edilmiştir⁹³. Fakat, uygulama böyle olmakla birlikte çoğu zaman istismarların önüne de geçilemiyordu⁹⁴.

İncelemiş olduğumuz timâr-icmâl defterinden anlaşıldığına göre timârlar sık sık sipahiler arasında el değiştirmekteydi. Bu el değiştirmeler sırasında bir timâr “ziyâdesiyle” yani fazlasıyla verilebileceği gibi, “kusuru tekml olmak üzere” yani eksikliğiyle de verilebilirdi. Bu cümleden hareketle, tevcih nedeni açıklanmış olan timârlardan 43’ü fazlasıyla, 49’u ise eksikliğiyle verilmiş, sadece 13 timârın geliri aynı miktarda olabilmıştır. Bir kısım timâr ise sipahi-zâde olanlara ilk kez tevcih edilmiştir.

Esasen, yeniden tayin, terfi, feragat, ma’zûliyet gibi timâr işlemlerinin yapıldığı defter kayıtları incelendiğinde, en normal zamanlarda bile timârların devamlı olarak elden ele büyük bir süratle devredilmekte olduğu ve bu çeşit değiştirmelerin ölüm sebebiyle ve babadan oğla miras yoluyla geçmesinden daha fazla olduğu görülmektedir. Dirliğinden memnun olmayan timâr sahiplerinin onu başka bir timârla değiştirmesi veya daha iyisini bulmak ümidiyle timârı başkasına devredip ma’zûller arasında fırsat gözlemesi ve bu maksatla seferlere katılması sık sık görülüyordu. Terakkî sağlamak için hile ve bahane ile timârlardan feragat edip bir diğer timâra talip olanların bu haklarını kötüye kullanmalarını önlemek için alınan tedbirler de çoğu defa etkili olamıyordu⁹⁵.

Timârların gelirleri incelendiğinde; bunların köy ve mezraalardaki zırâî faaliyetlerden alınan öşür ve “mâlikâne-divânî sistem”in olduğu yerlerde ikinci öşür (el-öşr) ile köylerden alınan “himâye” ve “âdet-i devre” adlı vergilerden ve yine köylerde “bâd-i hevâ” adı altında alınan vergilerin yarısından (serbest timârlarda tamamından) meydana geldiği görülmektedir. Ayrıca iki timârın geliri de Arap aşiretlerinden alınan “âdet-i pişkeş” adlı bir

⁹² Barkan, “Timâr”, s. 295

⁹³ BA, TD, nr. 137, s. 55

⁹⁴ Barkan, “Timâr”, s. 295

⁹⁵ Barkan, “Timâr”, s. 317

vergiden meydana gelmekteydi. Bunlardan Benî Hudeym adlı bir cemaatten alınan 4.000 akçe tutarındaki “âdet-i pişkeş” vergisi bir timâr haline getirilerek Şah Budak adlı birine verilmiş⁹⁶, Âl-i Fazl adlı başka bir cemaatten alınan 8.000 akçe tutarındaki “âdet-i pişkeş” vergisi de yine tek başına bir timârın gelirini oluşturmuştur. Bu ikinci timâr esasen sancakbeyi haslarından ifraz edilerek meydana getirilmişti ve 1527’de de “mahlûl” yani sahipsiz durumdaydı⁹⁷. Dolayısıyla, Hama sancağındaki timârların hepsi *kırsal timâr* özelliğini taşımaktadır.

Tablo-1 Timârların Nahiyelere Dağılımı

<i>Nahiyeler</i>	<i>Adet</i>	<i>%</i>
Hama	81	37,68
Ma’arra	67	31,16
Bârîn	41	19,07
Humus	26	12,09
Toplam	215	100

Tablo-1’den de anlaşılacağı üzere, Hama ve Humus sancağında en fazla timâr Hama nahiyesinde (toplam 81 adet), en az timâr ise Humus nahiyesinde (toplam 26 adet) yer almaktaydı. Dolayısıyla, timârlar sancağın güneyinden kuzeyine doğru yöneldikçe artış göstermekteydi. Zira yine sancağın kuzeyinde yer alan Ma’arra nahiyesinde de toplam 67 adet timâr mevcuttu.

Tablo-2’de ise timâr sahiplerinin görevleri belirtilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, Hama ve Humus sancağında timâr tasarruf edenlerin büyük çoğunluğu (173 kişi) sipahi idi. 3 timâr ise mahlûl yani henüz tevcih edilmemişti.

Timâr tasarruf edenlerden 2 kişi Hama’da tercümanlık yapmaktaydı. Mehmet adını taşıyan bu iki şahıs Türkçe konuşan sancak yöneticileri ile Arapça konuşan halk arasında tercümanlık görevini üstlenmiş olmalıydılar.

Yine Hama ve Humus sancağında 11 tane çavuş görev yapmakta ve timâr tasarruf etmekteydi. Bu çavuşlardan biri aynı zamanda Hama nahiyesi seraskeri idi⁹⁸. Çavuşlar, timâr erbâbından olan bütün devlet büyüklerinin, sancakbeyi ve beylerbeyilerin hasları ile alaybeyleri ve benzerlerinin dirliklerini teşkil eden yerlerin her türlü idaresini ve asayişini yürütmeye yetkisinde olan görevlilerdi⁹⁹. Mesela, Hama’da 1527 yılında 4.533 akçe

⁹⁶ BA, TD, nr. 137, s. 6

⁹⁷ BA, TD, nr. 137, s. 7

⁹⁸ BA, TD, nr. 137, s. 30

⁹⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, II, İstanbul, 1979, s. 116

tutarında bir timârı tasarruf eden Mustafa adında biri Süleyman Ağa’nın çavuşu idi¹⁰⁰. Ayrıca, bunlar fermanların yerine ulaştırılması, fermanın gereğinin yerine getirilmesi ve cezaların infazı gibi hususlarla¹⁰¹ suç olaylarının teftişinde¹⁰² yetki sahibi idiler.

Tablo-2 Timâr Sahiplerinin Statüleri

Görev Çeşidi	Adedi
Aşçı	1
Atcı	1
Atcibaşı	1
Çavuş	10
Çavuşlar Kethüdâsı	1
Kapıcıbaşı (Serbevâbin)	2
Mehter	2
Parscı	1
Serasker (Çeribaşı)	3
Solak	2
Subaşı	4
Şahincibaşı (Serşahinciyân)	1
Tercüman	2
Tüfekci	1
Yeniçeri	3
Zağarcı	1
Sipahi	173
Mahlûl	3
Toplam	215

Her eyalette çavuşların özlük işlerine bakan ve onların sorunlarıyla meşgul olan bir *Çavuşlar Kethüdâsı* da bulunurdu ve dirlik tasarruf ederdi. Mesela, 1527’de 13.826 akçe tutarındaki bir timârı tasarruf eden Ali adındaki bir “Solak” Şam beylerbeyisinin “Çavuşlar Kethüdâsı” görevini ifa ediyordu¹⁰³. Solak, yeniçeriler arasındaki dört ortadan müteşekkil hükümdar muhafız bölükleri demek olup, cesur, kuvvetli, boylu boslu ve tecrübeli ve sözü dinlenir yeniçeriler arasından usulü dairesinde seçilirlerdi. Bilhassa 16. yüzyılda seğirdin aşçıları arasından alınırlardı¹⁰⁴. Solaklardan bölüğe yani Kapıkulu süvariliğine çıkanlar onbeş akçe yevmiye ile çıkarlardı. Suçlu olan solaklara timâr verilerek ocaktan uzaklaştırılırlardı. 16. yüzyılın ortalarında

¹⁰⁰ BA, TD, nr. 137, s. 65

¹⁰¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 1997, s. 46

¹⁰² Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 84

¹⁰³ BA, TD, nr. 137, s. 67

¹⁰⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara, 1984, s. 218

timâra çıkacak solaklara onbeşer bin akçelik dirlik verilirdi¹⁰⁵. Nitekim Hama sancağında görev yapan Alagöz adındaki başka bir solak 15 bin akçe tutarında bir timârî tasarruf ediyordu¹⁰⁶.

Çavuşlardan başka sancakta 4 tane de subaşının olduğunu görmekteyiz. *Subaşı*, beylerbeyi ve sancakbeyinin kendi hüküm bölgesinde güvenliği sağlamakla görevlendirdiği kimse olup, sancak yönetiminde özel bir yeri vardı. Subaşı, Osmanlı devletinin ilk yıllarından 15. yüzyılın sonlarına ve 16. yüzyılın ilk yarısına kadar doğrudan doğruya merkezden atanan, askerî-idarî görevler yüklenmiş, örf tâifesinin önemli hizmetlilerinden biri iken, daha sonra beylerbeyi veya sancakbeyine bağlı, onlar tarafından atanan bir hizmetli durumuna girmiştir¹⁰⁷. Subaşılık sadece şehir yönetimi ile ilgili bir kurum değildi. Zira, sancak sınırları dahilinde kalan topraklar, bir yandan kazalara ayrılırken, diğer yandan subaşılıklara ayrılmıştı. Sancakbeyi, sancak dahilindeki bu subaşılıklardan her birine kendi adamlarından birini atardı. Bu arada en kalabalık yer olan şehir için de bir subaşı görevlendirilirdi. Subaşılardan tayin işlemi, sancakbeyinin durumu bir mektupla kadıya bildirmesinden ve bunun sicile kaydedilmesinden ibaretti¹⁰⁸. Mesela, 1527'de Hama ve Humus sancağında 6.166 akçelik bir timâra mutasarrıf olan Mahmud adlı bir subaşı Ferhad Paşa'nın adamlarındandı¹⁰⁹. Subaşının başlıca görevleri; bâd-i hevâ da denilen cürm-i cinâyet, niyâbet ve resm-i arûsâne vergilerinin toplanması gibi malî bir görev ile genel güvenliğin sağlanması ve kadı hükümlerinin uygulanması idi¹¹⁰.

Beylerbeyi ve sancakbeyiler ile önemli görevlerde bulunan yöneticilerin kapıcıları ile kapıcıbaşları da olurdu ve bunlar da timâr tasarruf ederlerdi. 1527'de 8.100 akçe tutarındaki bir timârî tasarruf eden Rüstem adında biri merhûm olduğu anlaşılan Mehmed Paşa'nın¹¹¹, 5.999 akçe tutarında bir timârî tasarruf eden Yusuf adında biri de Hama sancakbeyi Ahmed Bey'in kapıcıbaşısı idi¹¹².

¹⁰⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları*, I, s. 225

¹⁰⁶ BA, TD, nr. 137, s. 37

¹⁰⁷ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XIII/1-2 (1955), s. 50; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dâir Genel Gözlemler", s. 666; Mücteba İlgürel, "XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyeye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara-11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara, 1981, s. 1276

¹⁰⁸ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dâir Genel Gözlemler", s. 666-667

¹⁰⁹ BA, TD, nr. 137, s. 11

¹¹⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s. 69-70

¹¹¹ BA, TD, nr. 137, s. 32

¹¹² BA, TD, nr. 137, s. 74

Hama ve Humus sancağında timâr sahipleri arasında, sipahi, subaşı, çavuş, serasker, tercüman, solak ve kapıcılardan başka, şahincibaşı (serşahinciyan), parsçı, zağarcı, yeniçeri, tüfekçi, mehter, atçı, atçıbaşı ve aşçı gibi görevliler de vardı. Bunların çoğu esasen kapıkulu halkından olup, taşra görevine çıkmış olan kimselerdi.

Timâr sahiplerinin kökenleri hakkında çok az bilgiye sahip bulunmaktayız. İncelediğimiz defterde sadece 13 kişinin kökeni belirtilmiş olup, bunlardan 7’si Bosnalı, 3’ü Arnavud, diğerleri de Tatar, Kürt ve Tırhalalı olan kimselerdi.

Tablo-3 Timâr Sahiplerinin Kökenleri

<i>Görev Çeşidi</i>	<i>Adedi</i>
Bosnalı	7
Arnavud	3
Kürt	1
Tırhalalı	1
Tatar	1
Belirtilmeyen	202
Toplam	215

16. yüzyılın başlarında Hama ve Humus sancağında timâr tasarruf eden şahısların isimleri incelendiğinde; Mehmed (22 kişi), Ali (16), Mustafa (13), Yusuf (12), Ahmed (10), Hasan (10), Hüseyin (10), İskender (5), Süleyman (5), Murad (4), Ferhad (4), Sinan (4), Pîri (4) ve Haydar (4) en fazla görülen isimlerdir. Tur Ali, Pervane, Emirşah, Şah Budak, Sübhanvirdi, Sevindik, Bali, Beşlemiş, Alagöz, Kaya, Temur veya Timur, Kademeri, Bahşi, Orhan, Oruc ve Doğan gibi isimler de yine timâr sahipleri arasında yaygın olarak görülebilen isimlerdir.

Bazı sipahiler Süheyl, Hızır, Muharrem gibi sadece kendi isimleri ile kaydedildiği halde, bazıları da Yusuf b. İsmail ve Ali b. Abdullah gibi babalarının isimleriyle birlikte yazılmışlardır. Bazıları ise Halid Kürd ve Mehmed Bosnalı gibi memleket ya da etnik kökenleriyle birlikte zikredilmişlerdir. Şüphesiz bu tür uygulamalar, sipahiler arasında benzer isimlerden dolayı, herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için yapılmıştır.

İsimlerin başında en çok görülen belirleyici unvan ve lakaplar ise *pîr*, *seydî*, *şeyh*, *hacı*, *arap* gibi daha çok dinî ve kişilik belirleyici mahiyetteki isimler ile *çavuş*, *serasker*, *yeniçeri*, *solak*, *mehter*, *subaşı*, *zağarcı* gibi ifa ettikleri görevlerinin mahiyetini gösteren unvanlardır. Ayrıca, timâr sahibi sancakbeyi, beylerbeyi veya defterdâr gibi üst seviyede bir yöneticinin adamı ise, bunların isimlerinin sonuna “merdüm-i Hüseyin Bey”, “merdüm-i

Hüseyin Ağa”, “merdüm-i Mehmed Paşa” gibi ifadeler ilave edilerek, timâr sahibinin statüsü açık olarak gösterilmiştir.

Hama ve Humus sancağı timâr sahipleri arasında sancakbeyi ve beylerbeyi çocukları ya da kardeşlerine rastlanmamaktadır. Sadece 14.760 akçe tutarında bir timâra mutasarrıf olan Mehmed adında birinin Hama kadılarında Hasan’ın kardeşi olduğunu tespit edebilmekteyiz¹¹³.

Sonuç

Osmanlı taşra idaresinin temel idarî birimi olan “sancak” düzeni temelde timâr düzeni ile yakından ilgilidir. Zira sancağın en yüksek mülkî ve askerî yöneticisi olan beylerbeyi veya sancakbeyinden en küçük sipahiye kadar devletin birçok memuru bu sistemin birer parçasını meydana getiriyordu. Bundan dolayı, Osmanlı sınırları içine alınan bir bölgede vergi kaynaklarının tespiti ve bunun ne şekilde dağıtılacağı meselesi, yapılması gereken öncelikli işlerin başında geliyordu. Bu maksatla, sancak olarak belirlenen ve muayyen coğrafi sınırları olan idarî bölgelerde önce genel sayımlar yapılır ve belirli bir sistem dahilinde yapılan bu sayımlar neticesinde de orada uygulanacak olan “timâr düzeni” şekillendirilirdi. Bir sancakta timâr düzeninin belirlenmesinden sonra, yani orada kaç tane timâr olduğu, gelirleriyle birlikte tespit edildikten sonra, bunlar orada görev yapan ve devletin askerî sınıfını temsil eden şahıslara kıdem ve istihkaklarına göre dağıtılırdı.

Suriye’nin orta kesiminde Şam ve Haleb sancakları arasında yer alan Hama ve Humus bölgelerinde 16. yüzyılın başlarında tatbik edilen timâr düzeni ile Anadolu’da herhangi bir sancakta tatbik edilen timâr düzeni arasında, dağıtım ve işleyiş yönünden, temelde bir fark bulunmadığı anlaşılmaktadır. Buradaki belirgin farklılık ise, timâr sahiplerinin köylüden devlet adına topladıkları “himaye” ve “âdet-i devre” gibi vergilerin Anadolu’daki sancaklarda ve Suriye’nin kuzeyindeki Haleb sancağında bulunmamasıdır. Buna karşın, Hama ve Humus bölgelerinde de, “çift”, “bennâk” ve “mücerred” gibi, evli ve bekâr yetişkin erkeklerden belirli miktarlarda alınan bazı vergi çeşitleri mevcut değildir.

Sancak dahilinde yer alan toplam 215 adet timârın büyük çoğunluğu Hama ve Humus sancağının tabi olduğu Şam eyaleti beylerbeyisi tarafından onay verilen ve “tezkiresiz” olarak nitelendirilen timârlardır. Bu çeşit timârların geliri Hama ve Humus sancağının da yer aldığı Şam eyaletinde en fazla 5.999 akçe olabilmekteydi. 6 bin ve yukarısı ise bizzat padişah onayı

¹¹³ BA, TD, nr. 137, s. 46

ile verilen timârlardı ki, Hama ve Humus sancağında bu çeşit timârların sayısı 30’u geçmiyordu.

Netice itibariye, Suriye’de, Şam ve Haleb sancaklarında olduğu gibi, Hama ve Humus bölgelerinde tatbik edilen timâr düzeni sayesinde merkezî idare düzeni uygulanmış, buradaki sancakların en yetkili askerî ve mülkî âmiri olan sancakbeyi veya beylerbeyileri Divan’ın uygun gördüğü padişahın kulları arasından tayin edilmek suretiyle, bu coğrafyada Osmanlı hakimiyeti kuvvetli bir şekilde tesis edilmeye çalışılmıştır.